

İSMAİL GASPIRALI VE “DİLDE BİRLİK” FİKRİ ÜZERİNE*

Mustafa TOKER**

ÖZET

Bu çalışmada, Rusya'daki Türkçülük hareketinin babası olarak kabul edilen İsmail Gaspiralı'nın kısa bir hayat hikâyesi verildikten sonra, temel olarak “dilde birlik” fikri üzerinde durulmuştur. Onun bu konuyla ilgili amacı, “bütün Türklerin birbirlerini kolaylıkla anlayabilecekleri ortak bir Türk dili oluşturabilmek” şeklinde özetlenebilir. Bu yolda çok çetin mücadeleler vermiş; konunun uzun süre gündemde kalmasını sağlamıştır. Ancak, zaman içerisinde ortaya çıkan çeşitli engeller, bu mücadelenin tam anlamıyla başarıya ulaşmasını engellemiştir. Ancak, bütün Türklerin ortak bir Türkçeyle konuşmaları fikri onun ölümüyle birlikte yok olmamıştır. Onun yolundan giden aydın bilim adamları bu fikrin yılmaz savunucuları olmuşlar ve bu uğurda mücadeleye devam etmişlerdir.

ANAHTAR KELİMELER

İsmail Gaspiralı, Türkçülük, Dilde Birlik

İSMAİL GASPIRALI AND AN ESSAY ON THE IDEA “UNITY IN LANGUAGE”

ABSTRACT

In this essay, after giving a short biography of Ismail Bey Gasprinski regarded as the father of Turkist Movement in Russia, we basically emphasized his idea “Unity in Language”. His aim related this subject can be summarized as “creating a Turkish Language by which all Turks can easily comprehend each other”. He struggled a lot on this way; he achieved that the subject be on the agenda for a long time. However, several difficulties arisen in time prevented this struggle from being successful. Nevertheless, the idea that all Turks speak a common Turkish did not vanish. Enlightened scientists following his way have become dauntless supporters of this idea and continued struggling on this way.

KEYWORDS

İsmail Gaspiralı, Turkism, Unity in Language

* 2 Kasım 2001'de Karapınar'da yapılan “İsmail Gaspiralı ve Türk Fikir Hayatındaki Yeri” konulu panelde okunan bildiridir.

** Yard. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Rusya'daki Türkçülük ve yenileşme hareketinin en önde gelen temsilcisi olarak kabul edilen *İsmail Gaspıralı*, 21 Mart 1851'de, Kırım'ın Bahçesaray şehri yakınlarındaki Avcıköy'de doğdu. Gaspıralı, *İsmail Bey*'in babasının doğduğu yerin adıdır. *İsmail Bey*'in babası, Çarlık ordusundan emekli bir teğmen olan *Mustafa Alioğlu*; annesi, Kırım asilzâdelerinden *İlyas Mirza Kaytafız*'un kızı *Fatma Hanım*'dır. *İsmail Bey*, ilk öğrenimini Bahçesaray'da bir Müslüman mektebinde aldıktan sonra, on yaşlarındayken Akmesicid Erkek Ortaokuluna başladı. Burada iki yıl okuduktan sonra, önce Voronej'de bir askerî okula, ardından da Moskova'daki Harp Okuluna girdi. *İsmail Bey*, tabîi olarak bu şehirleri ve okulları kendisine yabancı gördü. Bu okullarda okumakta olan çok az sayıda Müslüman Türk çocuklarla arkadaşlık kurdu. Bunlar içinde de aslen Kırım'lı olan ve Litvanya'da yaşayan *Mustafa Mirza Davidoviç*'le candan dost oldu.

Moskova, bu devirlerde Slavcılığın, aşırı Rusçuluğun merkeziydi. Özellikle Türk düşmanlığını gaye edinen Slavcılık, bu iki Türk çocuğunun birbirlerine daha sıkı şekilde yaklaşmalarına ve düşünce dünyalarında milliyetçilik fikrinin filizlenmesine sebep oldu. Rusların Türk düşmanlığı, bu çocuklar üzerinde öyle derin izler bıraktı ki, 1867'de daha altıncı sınıftayken, Girit isyanında Rum asilerine karşı mücadele eden Osmanlı güçlerine katılmak üzere İstanbul'a gitmek için teşebbüse bile geçtiler. Bu gayeyle Kırım'a geldiler. Buradan gizlice Odesa'ya geçen gençler, pasaportları olmadığı için İstanbul'a gidemedi yakalandılar.

Bu olay, *Gaspıralı*'nın askerî öğrenciliğinin sona ermesine sebep oldu. Moskova'ya tekrar dönemedi ve 1868'de, daha 17 yaşındayken Bahçesaray'daki Zincirli Medresede Rusça öğretmenliğine başladı. Öğretmenliği esnasında Rus edebî ve felsefî eserlerini okudu. 1872'de Kırım'dan ayrılarak İstanbul, Viyana, Münih ve Stuttgart üzerinden Paris'e gitti. Paris'te bulunduğu iki yıl zarfında, meşhur Rus edebiyatçısı *İvan Turgenyef*'in yanında yardımcılık ve bunun yanı sıra tercümanlık yaptı. Daha sonra, uzun zamandır hayalini kurduğu Osmanlı zabiti olma hevesiyle 1874'te İstanbul'a gitti. İstanbul'da bulunduğu esnada *Şemseddin Sami*, *Mehmed Emin*, *Ahmed Mithat* ve *Necip Asım* Beylerin fikirleri ile tanıştı.¹ Ama, *İsmail Gaspıralı* üzerinde özellikle, *Namık Kemal*, *Şinasi Efendi* ve *Ziya Paşa*'nın önderliğindeki Genç Osmanlılar (Jön Türkler) akımı derin etkiler bıraktı.² İstanbul'da kaldığı yaklaşık bir yıllık zaman zarfında, çok istediği zabit olma fikrini gerçekleştiremedi ve Kırım'a geri döndü.

¹ Cafer Seydahmet Kırimer, *Gaspıralı İsmail Bey*, (Haz. Ramazan Bakkal), Avrasya Bir Vakfı Yay., İstanbul 1996, s. 42.

² Serge A. Zenkovsky, *Rusya'da Türkçülük ve İslâm*, (Çev. Ali Nejat Ongun), Günce Yayıncılık, Ankara 2000, s. 27.

1878 yılında Bahçesaray belediyesine başkan yardımcısı seçilen *İsmail Bey*, bir yıl sonra da başkanlığa getirildi ve 1884 yılına kadar, beş yıl boyunca bu görevde bulundu.

Gaspıralı'nın Kırım'daki ve diğer gezip gördüğü yerlerdeki tecrübeleri, onu hemen hepsi kabuğuna çekilmiş bir hâlde yaşamakta olan diğer Kırım Tatarlarından ayırıyordu. Elde ettiği bu tecrübelerin de yardımıyla mensubu olduğu milleti uyandırıp harekete geçirebilmek için yayın yoluyla faaliyete başlamak istedi. Ancak Ruslar, *İsmail Bey*'in gazete çıkarmasına izin vermedi. Bunun üzerine, 1881 yılında Akmesid'de çıkarılmakta olan *Tavrida* gazetesinde *Genç Molla* takma adıyla, daha sonraları kitap hâline de getirilen *Rusya Müslümanlığı* adını taşıyan yazılarını tefrika hâlinde yayımladı.

Gaspıralı, bu yazılarında çok zekice bir üslûp kullanmış, böylece yazılarının yasaklanmasının önüne geçmiştir. Ancak o, fikirlerini ihtiyatlı şekilde ortaya koyabileceği Türkçe bir yayın organı çıkarmak istiyordu. Bunun için yaptığı resmî girişimlerin reddedilmesi üzerine, Tiflis'te her biri başka ad taşıyan ve bir çeşit bildiriye benzeyen varaklar yayımladı. Bir yandan çıkarmak istediği gazete için izin almaya uğraşırken, diğer yandan da İdil boyundaki Müslüman Türkler arasında dolaşarak aboneler bulmaya çalıştı. Sonunda, 1883 yılında gazetenin bütün muhteviyatının Rusçasıyla birlikte yayınlanması şartıyla Türkçe bir gazete çıkarma izni aldı. İlk sayısı 22 Nisan 1883'te Bahçesaray'da çıkan ve haftada bir gün yayınlanan bu gazetenin adı, *Şinasi Efendi*'nin *Tercüman-ı Ahvâl*'inden esinlenilerek konulan³ *Tercümân-ı Ahvâl-i Zaman*'di. Daha sonra, 1903 yılında haftada iki gün çıkmaya başlayan gazete, 1912'den itibaren günlük olarak yayınlanmaya başlandı. *Gaspıralı*, bir yandan gazete çıkarmaya gayret ediyor, bir yandan da usûl-i cedîd okulları üzerinde çalışıyordu. Bu yolda, yurt içi ve yurt dışı pek çok ziyaretlerde bulundu. Bütün bu faaliyetler esnasında sağlığı iyice bozuldu. 63 yaşındayken 24 Eylül 1914'te Bahçesaray'da öldü.⁴

Hayatını kısaca özetlediğimiz *İsmail Gaspıralı*'nın bütün hayatı boyunca yılmadan savaştığı ana gayesi, bazı ilim adamları tarafından bir ütopya olarak da

³ Serge A. Zenkovsky, *age.*, s. 28.

⁴ İsmail Gaspıralı'nın hayatı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Cafer Seydahmet Kırmır, *Gaspıralı İsmail Bey*, (Yay. Haz. Ramazan Bakkal), Avrasya Bir Vakfı Yay., İstanbul 1996; Nadir Devlet, *İsmail Bey (Gaspıralı)*, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1988; *TDV İslâm Ansiklopedisi*, “Gaspıralı, İsmail Bey”, (Haz. Hakan Kırmırlı), C. 13, s. 392-395; Hakan Kırmırlı, *İsmail Bey Gaspıralı*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Gen. Mrk. Yay., Ankara 2001; Yusuf Ekinci, *Gaspıralı İsmail*, Ocak Yay., Ankara 1997.

değerlendirilen⁵ ve “Dilde, Fikirde, İşde Birlik” cümlesinde ifadesini bulan, dünya üzerindeki bütün Türklerin tek vücut hâline gelmesidir. O, dünya üzerindeki Türklere ayrı birer milletmiş gibi (*Azerî, Başkurt, Kazak, Karakalpak, Kırgız, Özbek Tatar, Türkmen...* vs.) adlar verilmesinin, Türk milletini bölüp parçalama oyununun ilk perdesi olduğunu; oyunun ikinci perdesinde de Türk milletinin yok edilmesinin sahneleneceğini daha genç yaşlardayken fark etmiş, bu oyuna karşı nasıl davranılacağı hususunda fikir yürütmeye başlamıştır. *Gaspıralı*, daha *Tercüman* gazetesini kurmadan önce çıkardığı *Tonguç*’ta (Yukarıda sözü edilen varaklardan birinin adıdır.), bütün Türklerin aynı dili konuşması meselesini gündeme getirerek, Türk dünyasının tümü tarafından anlaşılacak bir Türk dili kullanmıştır.⁶ *Gaspıralı*, *Tonguç*’un mukaddimesinde bu hususta şunları söyler:

*“Milletimizin eseri olan lisanımız, edebî olarak işlenmemiş ise de, eğitime ve kaidelere uyabilecek bir dildir. Gayet nâzik Tatar türkülerinden, Nogay cönklerinden, Kırgız ve Türkmen cırlarından anlaşılır ki, eğer dilimiz usta bulup, kelime alınıp işlenirse, şimdikine göre çok daha fazla parlak ve kullanışlı olur.”*⁷

Mukaddimenin devamında, yirmi beş yıllık hayatı boyunca ne yaptığını ve bundan sonra ne yapacağını şu sözlerle anlatır:

*“Yirmibeş seneden beri dediğim, yazdığım, çalıştığım budur. Çare açmak, yol açmak, başka bir şey değildir. Çünkü, kavi, necip, ömürlü, sabırlı ve cesaretli olan Türk milletinin, perakende düşüp, Sedd-i Çin’den Akdeniz’e kadar yayıldığı hâlde, nüfuzsuz, sessiz kaldığı lisansızlığından, yani lisân-ı umumî (ortak dil)ye sahip olmadığından ileri gelmiştir. Bu inanişle ömrettim (yaşadım), bu inanişle mezara gireceğim.”*⁸

⁵ A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, C. I, 2. Baskı, İstanbul 1981, s. 555.

⁶ Ahmet Bican Ercilasun, “İsmail Gaspıralı’nın Fikirleri”, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yay., Ankara 1992, s. 358.

⁷ Ahmet Bican Ercilasun, *age.*, s. 358.

⁸ Sabri Arıkan, “İsmail Bey Gaspıralı’ya Göre Dilde-Fikirde-İşte Birlik Niçin Şarttır?”, *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, S. 2000/07-163, s. 19.

Daha bu yayınıyla rejimin şüphesini çekmeden, ince bir üslûp kullanarak, düşmanın amacını gizliden gizliye milletine hissettirmeye çalışan *Gaspıralı*, *Tercüman* gazetesinin kurulmasıyla birlikte, bu fikirlerini, o zamanki otorite boşluğunu da iyi değerlendirerek açıkça ifade etmeye başlamıştır.

Gaspıralı, *Bakû*'da *Hayat* gazetesini çıkaran *Ali Merdan Topçubaşı*'na gönderdiği mektubunda, edebî dilin önemini şu sözlerle ifade eder:

“İnsanları tefrik eden üç şey vardır. Biri mesafe uzaklığı, biri din başkalığı ve biri dilsizliktir. Bundan 25 sene evvel, ahvâl-i milliyemizi mülahaza ederek zayıf başımla dertlerimize derman izlemekte gördüm ki, dinimiz hep bir ise de mesafe ile dilsizlik bizleri tefrik ediyor. Medeniyet eserlerinden olan vapurlar, demiryolları ve telgraflar, sene be sene mesafelere galebe geldikleri dahi görülüp, ayrılığımızın sebebi ancak “dilsizlik”, yani edebî dilimizin olmadığı baş sebep olduğu, gün gibi ortaya çıktı.”⁹

Gaspıralı, konuşulduğu ve yazıldığı zaman, İstanbul'daki hamal ve kalyıkçı ile Doğu Türkistan'daki deve sürücüsü ve koyun çobanının dahi anlayabileceği bir dil istiyordu.¹⁰ 27 Haziran 1914 tarihli *İkdam* gazetesinde, kendisiyle yapılan *İbret Alınacak Sözler* başlıklı söyleşide,

“Eğer Türkler (Anadolu Türkleri) dillerini biraz daha sadeleştirmiş, okumayı ve imlayı öğretecek şekilde ünlü harfleri kullanmaya başlamış olsalardı, 5-6 seneye kadar Rusya Müslümanlarıyla dilleri kesinlikle birleşmiş olurdu. Bundan doğacak faydaları izah etmeye gerek yoktur sanırım.”¹¹

diyerek Anadolu Türklerinin dilde sadeleşmeye önem vermediklerini, bu yüzden de Türkistan Türklüğü ile aralarında dil açısından uzaklaşmalar meydana geldiğini ifade etmektedir.

⁹ Sabri Arıkan, *age.*, s. 19.

¹⁰ Cafer Seydahmet Kırimer, *age.*, s. 98.

¹¹ Yusuf Ekinci, *age.*, s. 30.

Gaspıralı, *Tercüman* gazetesinde, bütün dünya Türklüğünün anlayabileceği ortak bir edebî dil geliştirmeye çalışmış, bu edebî dilin de Osmanlı Türkçesi olmasını istemişti.¹² Bunun başlıca iki sebebi vardı. Birincisi, Osmanlı Türkçesinin bir imparatorluk dili olmasıdır. İkincisi ise, 19. yüzyılın başlarından itibaren Çarlık hükûmetinin Türkler arasına Rus göçmenler yerleştirmeye başlaması ve bunun neticesinde her Türk boyunun mahallî bir dil ve edebiyat oluşturmak için gayret etmeye başlamasıdır. Ancak, Osmanlı Türkçesinin Arapça, Farsça terkip ve ibarelerle dolu olması, diğer boyların bu Türkçeyi anlamalarını zorlaştırıyordu. *Gaspıralı* bu terkip ve ibareleri attı, yerlerine Kırım ve diğer coğrafyalardaki lehçelerden alıntılar yaptı. Böylece, Anadolu ve Rusya Türklüğü tarafından anlaşılan -bu görüşü paylaşmayan yazarlar da vardır¹³- ortak edebî dili oluşturdu.

İsmail Bey'in ortak edebî dil gayretlerinin yanı sıra, yukarıda da ifade edildiği üzere, Rus göçmenlerin Türklerin yoğun olduğu bölgelere iskân edilmeye başlanmasıyla, benliğini korumak isteyen Türk toplulukları kendi lehçeleriyle gazete ve dergi yayınlama gayreti içine girdiler. Bu çabalar, 1905 yılında Rusların Japonya karşısındaki yenilgileri sonucunda, Rus yönetiminin meşrutî idareye geçmesi ve Müslüman tebaaya bazı haklar vermesiyle giderek artmaya başladı. Türklerin bulunduğu büyük şehirlerin çoğunda Türkçe günlük gazeteler ve haftalık dergiler yayımlandı. Bunlar içinde mahallî lehçeler kullanılarak çıkarılanlar *İsmail Bey*'in tepkisini çekiyordu. O, Kazan'da çıkan bu tip dergi ve gazetelerin çok sığ ve yerli diline çatıyor, bunların Türk diline ve Türk milletine zarar verdiklerini söylüyordu. Bu hususta *Gaspıralı*'yı haklı bulup destek çıkanlar olduğu gibi, haksız bulup ona muhalif olanlar da vardı. Hatta Müslüman Türk cemaati içinden bazı tutucu çevreler, yaptığı faaliyetler ve sarf ettiği sözler yüzünden onu halkı dinden çıkarmakla suçluyor; hükûmet içerisindeki pek çok nüfuzlu Rus da Panislâmcı, Pantürkçü düşünceleriyle Rus imparatorluğunu parçalamaya çalışmakla itham ediyordu.¹⁴

Gaspıralı, bütün Türklerin birlik olabilmesi için, öncelikle cemaat olma fikrinden kurtulup millet olma fikrine sahip olunması gerektiğini düşünüyordu. O, ayrı ayrı lehçeler kullanmanın dilde birliğe engel olduğunu, millet olabilmek için ortak bir edebî dil olması gerektiğini savunuyordu. Onun bu hususta yazdığı yazılar, birliğe giden yolda ne kadar gayret ettiğini açık şekilde ortaya koymaktadır.

¹² Serge A. Zenkovsky, *age.*, s. 29.

¹³ Serge A. Zenkovsky, *age.*, s. 29.

¹⁴ Hakan Kırımlı, *age.*, s. 19.

15 Mart 1906 tarihli *Tercüman* gazetesinde, dilde birliğe karşı olan ve ayrı lehçelerin edebî diller olarak geliştirilmesini savunanlara şu şekilde cevap verir:

“Umumî edebî dili olmayan millet, millet sayılmıyor. Türk evlatlarından olan Tarançı, Sart, Özbek, Kırgız, Kazak, Kumuk, Nogay, Azerbaycan vesair tayfalar, Türkçe konuştukları hâlde, şiveleri başkadır. Birbirlerini güçlükle anlarlar. Bu hâl, birleşmeğe, birliğe, bilgilerin, ilimlerin herkese duyurulmasına, terakkiye (ilerlemeye), edebiyata, dostluğa ve kaynaşmaya engeldir.

Binaenaleyh, en evvel, en ziyade, hepimiz için ihtiyaç ve lüzumlu olan, umumî lisan, edebî Türkçe dildir... Bu iş pek o kadar yengil (hafif) değilse de, çaresi bulunmaz müşkil de değildir. *Tercüman* gazetesi, Bahçesaray’dan tâ Kâşgar’a kadar okunduğu, yani anlaşıldığı, lisanen birleşmenin mümkün olduğuna büyük delildir.”¹⁵

Cafer Seydahmet Kırimer, “Gaspiralı’nın, ortak bir edebî Türk dili oluşturmak için tutulacak yolu açıkça ortaya koymamasına rağmen, *Tercüman* gazetesinde kaleme aldığı makaleler gözden geçirilince, aşağıdaki sonuçlara ulaşılabileceğini -Bekir Sıtkı Çobanzade’nin *Türk-Tatar Lisaniyatına Medhal* adlı eserinden naklen- ifade etmektedir:

1. Mümkün olduğunca Türkçeye girmiş olan yabancı kökenli kelimeleri çıkarmak.
2. Okuyazarlar tarafından dahi anlaşılamayan Arapça, Farsça terkip ve ibareleri kaldırmak.
3. Bütün lehçelerdeki çok kaba olmayan kelimeleri, Osmanlı Türkçesinin yapısına uydurarak kullanmak.”¹⁶

Gaspiralı, eserlerinde ve *Tercüman* gazetesinde anlaşılır bir dil kullanmıştır. Bu da onun dilde birlik fikrini kuru kuruya savunmadığını, aynı zamanda uygulamasını yaptığını da gösterir. *Rızaeddin Fahreddin, Til Yarışı* adlı kitabında, *İsmail Gaspiralı* ve eserlerinde kullandığı dil hakkında şunları söyler:

¹⁵ Sabri Arıkan, *age.*, s. 20.

¹⁶ Cafer Seydahmet Kırimer, *age.*, s. 87-88.

“Ana dilimizin bugün yaşamakta olan en büyük hizmetkârını göstermek gerekirse, hiç şüphe yoktur ki, bu kişi Tercüman gazetesi yazarı İsmail Bey Gaspıralı’dır. Herkesin anlayacağı şekilde, açık ifadeli ve ruumlu kısa cümlelerin, güzel ve edebî ifadelerin usulünü o ortaya koymuştur. Onun anlatımında, garip kelimeler, çıkışı olmayan cümleler, bir anlam için birden fazla eşanlamlı ifadeler olmaz. Türk dilinin birinci ıslahçısı Ali Şir Nevâî ise, ikincisi hiç şüphesiz İsmail Bey’dir.”¹⁷

Tercüman’da kaleme aldığı yazılarında, dil birliği konusunda mümkün olduğunca açık bir Türkçe kullanan *Gaspıralı*, meslektaşlarını da daima arı dil kullanmaları yolunda teşvik etmiştir. 1906 yılında Azerbaycan’da çıkarılmaya başlanan *Füyûzât* dergisinin yayın müdürü *Hüseynzâde Ali Bey*’e, derginin dördüncü sayısında yayınlanan mektubunda,

“Füyûzât’ın birinci sayısını aldım. Düzeni ve baskısı güzel olmuş, hayırlı olsun. Dilini biraz daha sadeleştirirseniz halk arasında da daha fazla yaygınlaşır, sanıyorum.”¹⁸

demek suretiyle, *Füyûzât*’ın sade dille çıkarılmasını istemesi bu fikrinin tezahürüdür.

Aynı şekilde, *Mehmet Emin Yurdakul*’un gönderdiği mektuba cevaben 12 Mart 1889’da kaleme aldığı mektubunda, sade Türkçeyle yazılan şiirlerinden duyduğu memnuniyeti,

“Şiirlerinizin dilinden başka, fikirleri de İstanbul’un ‘ay yüzlü’ ve ‘kara saç ile mavi göz’den ibaret şiir eserlerinin hepsinden üstündür. Cübbeleri kıyamet olan efendilerin; bastonları, ceketleri alamet olan şık beylerin tarzına zıt, sade ve kaba(!) Türkçe’yle yazmak büyük cesarettir. Mensur ve manzum eserler arasına böyle sistemli bir eser kazandırmak, Türk âlemine büyük bir hizmettir. En içten tebriklerimi sunuyorum.

¹⁷ Cafer Seydahmet Kırımer, *age.*, s. 88.

¹⁸ Cafer Seydahmet Kırımer, *age.*, s. 92.

Türk âlemine dediğim abartı sanılmasın. Abartmayı ne severim, ne de ederim. Çünkü şairlerinizi Edirne, Bursa, Ankara, Konya, Erzurum Türkleri anlayıp lezzetle okuyabilecekleri gibi; Tiflis, Tebriz, Şirvan, Horasan, Türkistan, Kâşgar, Deşt-i Kıpçak, Sibiryâ, Kazan ve Kırım Türkleri de okuyacaktır ki, bu şerefe Fuzûlî ve Nâbî bile nail olamadılar. 40-50 milyonluk ve 30 asırlık âleme ilk kez bir kaşık oğul balını yediren siz oldunuz ki, bu sizin için bir şeref, bizim içinse bir saadettir! Tekrar tebrik ediyorum.

Tercüman gazetesinin çabası da bu yolda hizmettir. Sade ve kaba(!) Türk dilidir ki, Dersaadet'in hamal ve kayıkçılarına, Doğu Türkistan'daki Türk deveçilerine ve çobanlarına gazeteyi tanıtmıştır. Kazan ve Sibiryâ'da olduğu gibi, Tebriz ve Horasan'da da Bahçesaray dilini öğrenmeye meyil doğurmuştur. İstanbul edebiyatının systemsiz devamından ve dudu kuşu dilinden usanmış, kararmıştım. Şairleriniz büyük teselli oldu. Bunun için Allah sizden razı olsun. Size kardeşçesine gazetemi takdim ediyorum... ”¹⁹

satırlarıyla dile getirmiştir.

İşte *Gaspiralı*'nın bu çabaları sonucunda, dünyanın diğer bölgelerindeki Türkler arasında bir kıvılcım parlamış oldu ve bu kıvılcım alevlenerek büyüdü. Onun “*Dilde, Fikirde, İşde Birlik*” düsturu, diğer Türk boylarına mensup pek çok Türk aydınını da etkiledi. Bunun neticesi olarak da Kazan'da, Kafkasya'da, Türkistan'da ve Kırım'da yayınlanan pek çok gazete ve dergi, hikâye ve romanın da bir kısmı, ya *Tercüman* gazetesinin dilinde veya buna yakın bir dilde çıktı.

Kazan yazarlarından *Akyiğitzade*'nin 1886'da basılan *Hüsamettin Molla* hikâyesi, *Zahir Bigiyef*'in 1896'da çıkan *Güzel Hatice* romanı, *Alime Tilbanat Hanım*'ın 1898'de ikinci baskısı çıkan *Muaşeret Âdâbı*, daha sonraları yayınlanmış olan *Sadri Maksudî*'nin *Maîşet* hikâyesi, *Ayaz İshakî*'nin bazı eserleri, *Fatih Kerimî*'nin bütün yazıları, *Abdullah Tukay*'ın bazı şiirleri, *Tercüman* Türkçesinin etkisindeydi. Kırım'da *Osman Akçokraklı*'nın 1899'da basılan *Hikâyet-i Minkecan Hanım Türbesi* ve daha sonra yayınlanan *Kırım Koncaları*,

¹⁹ Cafer Seydahmet Kırimer, *age.*, s. 97-98.

1901'de *Seyit Abdullah Özenbaşı*'nın *Olacağa Çare Olmaz* ve *Hasan Sabri Ayvazof*'un *Neden Bu Hâle Kaldık?* piyesleri ve *Nasıl Tedris?* adlı eseri, *Tercüman* Türkçesi kullanılarak kaleme alındı.²⁰ Ayrıca, *Hâdi Atlasî*'nin *Süyümbike*, *Kazan Hanlığı* ve *Sibir Hanlığı* eserleriyle, *Zahir Bigiyef*'in *Maveraünnehirde Seyahat* ve *Günah-ı Kebâir* eserleri de yine bu Türkçe esas alınarak yazıldı.

1905'ten sonra, bütün Rusya Türklerinde olduğu gibi Azerbaycan Türkleri arasında da milliyetçilik fikri kuvvetlendi ve dilde sadelik, yalnız edebiyatta değil, matbuatta da canlanmaya başladı. *Gaspıralı*'nın başlattığı ortak edebî dil çalışmaları, Kazan'da olduğu gibi Azerbaycan'da da karşılık buldu. XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan edebî dilinin durumunun ne olacağı sorgulanmaya başlandı. Osmanlı Türkçesi tarafında olanlarla Azerbaycan lehçesi taraftarları arasında şiddetli tartışmalar yaşandı. *Hasan Bey Zerdabî*, daha 1876 yılında *Ekinci* gazetesinin on dördüncü sayısında, Türk dil birliğini savunmuştu.²¹ 1900'lü yıllarda, Osmanlı-Türk edebî dilini savunanlar, *Hüseyinzade Ali Bey*'in idare ettiği *Füyûzât*'ta bu yöndeki fikirlerini kaleme almaya başladılar.²² 1906 yılında neşredilmeye başlanan *Füyûzât* dergisi, yalnız Azerbaycan'da değil, bütün Rusya Türkleri arasında milliyetçilik fikrinin güçlenmesinde önemli işler yaptı. *Füyûzât*, sadece dilde sadeliğe önem vermedi, aynı zamanda dil konusundaki pek çok tartışmaya sütunlarında yer açarak bu husustaki görüşlerin olgunlaşmasına da yardım etti.

Böylece, *İsmail Gaspıralı*'nın ortak edebî dille ilgili gayretleri oldukça geniş bir sahada karşılık buluyor; sadeliğin, ortak edebî dilin anlamı ve önemi anlaşılıyordu. Bu akım, Türk birliği fikrini de gün geçtikçe kuvvetlendiriyordu. Bununla ilgili olarak *Revue du Monde Musulman* dergisinin Kasım 1906 tarihli sayısında *Mr. Bouvat*, *Rusya Müslümanları Matbuatı* adlı makalesinde, "*Bütün bu gazetelerin ortaklaşa takip ettikleri fikir ve gaye, Tatarca'nın birleştirilmesi ve mümkün olduğu ölçüde İstanbul şivesine yaklaşmasını sağlamaktır. Bu gazeteler, Rusça kelimelerin istilasından mümkün olduğunca kaçınarak, yerlerine bu kelimelerin Osmanlıcasını kullanmaktaydı.*"²³ diyerek bu dergi ve gazetelerin ortak amacını izah etmektedir.

²⁰ Cafer Seydahmet Kırımer, *age.*, s. 89.

²¹ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK Yay., Ankara 1999, s. 20.

²² Ahmet Bican Ercilasun, *age.*, s. 360.

²³ Cafer Seydahmet Kırımer, *age.*, s. 93.

İsmail Gaspıralı'nın dilde birlik fikrini yaymasına paralel olarak bu fikre muhalif olanlar da vardı. Ortak edebî dil fikrine karşı olanlar, her boyun kendi lehçesiyle edebiyatlarını oluşturmaları gerektiğini savunuyorlar; böylece, medenî yönden daha çabuk yükseleceklerini iddia ediyorlardı. Böyle düşünenlerin en büyük destekçileri Rus misyonerleri ve Rus müsteşrikleriydi. Bunlar, her boyun kendi lehçesiyle birer edebiyat ve dolayısıyla birer dil oluşturmasının, Rusya'nın o derecede menfaati olduğunu, Rusya Türklerinin topyekûn hareket etmeleri hâlinde Rusya'yı karanlık bir geleceğin beklediğini biliyorlardı. Bunun için, her lehçeye ayrı birer dilmiş gibi ayrı alfabeler verilmesi teklif edildi. Bu teklifi yapan, “Rusya'daki Türkleri Ruslaştırarak ve Hristiyanlaştırmak için büyük gayret sarf eden ve *İsmail Gaspıralı* gibi aydınları bu yolda büyük engel kabul eden *Nikolay İlminskiy*”²⁴ idi. 25 Mayıs 1876'da çeşitli işaretlerle genişletilmiş Rus alfabesinin Türklerin kullandığı ayrı lehçelere uygulanmasını teklif eden *İlminskiy*, daha da ileri giderek, ortak bir Türk dili yerine, her bir boy için boy lehçesinin ana dil olarak kabul ettirilmesi gerektiği fikrini ortaya attı.²⁵ Kazak ve Tatar aydınlarına da tesir eden *İlminskiy*, onlara da kendi boy lehçelerinde alfabeler, gramerler ve sözlükler hazırlattı. Öte yandan, *Mikola Ostroumov*, *Türkistan Vilayetine Gazeti*'ni çıkarıyor; 1883'ten 1917'ye kadar bu gazeteyle şehir ağzına dayanan Özbekçeyi edebî dil hâline getirmeye çalışıyordu.²⁶

Türkmen Türklerinde önceleri özel bir edebiyat oluşturma fikri ve teşebbüsü yoktu. Ancak Bolşevikler, oyunun bir parçası olarak bir de Türkmen edebiyatı oluşturma gayreti içerisindeydi. Bunun sonucu olarak, 1925'te Aşkabat'ta *Emir Hacıoğlu Kakacan* başkanlığında *Türkmenistan Gazetesi*'nin yayımına başlandı. Gazetenin dili, başlarda Azerbaycan Türkçesiyle Özbek Türkçesi arasındaydı. Daha sonraları, gazetenin başına komünistleri geçirerek dilini halis Türkmençeye çevirdiler.²⁷ Bu lehçenin ağızlarından topladıkları kelimelerle oluşturdukları yapay dil ile Türkmen Türkçesini diğer Türk lehçelerinden uzaklaştırmaya çalıştılar. Bolşeviklerin bu icraatları Türkmenistan ile sınırlı kalmadı. Bu işleri, en büyüğünden en küçüğüne varıncaya kadar bütün Türk lehçelerinde uyguladılar. Böylece, hem her boyun kendisine ait bir millî(!) dili, hem de ayrı birer alfabesi oldu. Zamanla bu siyasete çeşitli ayak oyunları da katılarak Tatar Türkü, Başkurt Türküne; Özbek Türkü, Kırgız Türküne düşman edildi. Böylece, dilde birliğin önünü bütünüyle tıkamaya çalıştılar.

²⁴ Ahmet Bican Ercilasun, *age.*, s. 357.

²⁵ Ahmet Bican Ercilasun, *age.*, s. 358.

²⁶ Ahmet Bican Ercilasun, *age.*, s. 358.

²⁷ Cafer Seydahmet Kırimer, *age.*, s. 109-110.

Rus müsteşrik ve misyonerlerinin gayretleri bir tarafa, boyların kendi mensuplarından olanlar da bu çabalar içerisine girmişlerdi. Bunlardan birisi, Kazan Tatar Türklerinden olan *Abdülkayyum Nasrî*'dir. O, Kazan Tatarcasının edebî dil hâline gelmesinde en büyük paya sahip olan kişidir. Kaleme aldığı sözlükler ve gramer kitaplarıyla bu amaca hizmet etmiştir.

Bolşevik ihtilâlinden sonra "halklara özgürlük" fikriyle birlikte, Orta Asya Türklüğü aydınları, bütün Türklerin ortak bir edebî dille yazıp konuşmaya başlayacağını ümit etmiş ve bu yöndeki çalışmalarını arttırmışlardı. Ancak, ihtilâl beklendiği gibi çıkmamış; bütün Türklerin ortak bir dille yazıp konuşabilmeleri şöyle dursun, her boya ayrı bir alfabe verilmiş; hatta, biraz daha ileri gidilerek bütün Orta Asya Türklüğü 3-5 lehçeye değil, yalnızca Azerbaycan 17 değişik lehçeye ayrılmıştır.²⁸ Hâlbuki, ihtilâlle birlikte yaşanan hürriyet aylarında, Rusya Türkleri arasındaki Türkçülük cereyanının iyice artmasıyla, Moskova kongresinde Rusya'daki Türk-Müslüman okullarında Osmanlı Türkçesinin mecburî bir ders olarak okutulması bile kararlaştırılmıştı.²⁹

Dilde birliğin önünde zaten yeterince engel varken Bolşevik idaresinin adamlarıyla bu sayı daha da arttı. Artık her hususta sıkı bir denetime giren idare, Türklüğün tek bayrak altında buluşmasına engel olabilmek için, önce dilde birliğin sağlanmaması gerektiğini biliyor ve buna engel olmak için de tüm yollara başvuruyordu. Bu arada, yandaşları dergiler ve gazeteler vasıtasıyla bu hususta kaleme alınmış yazılar da sık sık sütunları işgal ediyordu.

Bolşevikler, bu mesele hakkında çok hassastılar. "Türk dil birliği" düşüncesine tahammülleri yoktu. Bu konuda Kırım Eyalet Komitesi kâtibi *Çagar*, Komünist Partisinin 17. kongresinde,

*"Burjuva emeli taşıyan unsurlar, bilinçli olarak Tatar dilini, Arap ve Türk kelimeleriyle doldurmakta, Rusça kelimelerden kaçınmaktadırlar..."*³⁰

diyerek, dilde birlik gayesinde olanları suçlamakta, onları Bolşevik idareye âdetâ ihbar etmektedir.

²⁸ Cafer Seydahmet Kırimer, *age.*, s. 109.

²⁹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, KB. Yay., Ankara 1990, s. 416; Nadir Devlet, *İsmail Bey (Gaspıralı)*, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1998, s. 92.

³⁰ Cafer Seydahmet Kırimer, *age.*, s. 111.

Aynı kongrede söz alan Kırım Halk Eğitim Müdürü *Aleksandroviç, İsmail Gaspiralı*'yı fakir Tatar halkını Çarlık rejimine satmakla suçlamış, onun bir inkılâpçı olmadığını ve Kırım'daki dil birliği destekçilerinin -ki başında *Hasan Sabri Ayvazof* vardır- Türkiye'ye meylettiklerini, yani pantürkist olduklarını, Kırım Tatar dilini ve edebiyatını Rus dili ve edebiyatının etkisinden kurtarmaya çalıştıklarını³¹ söyleyerek, bunlara karşı önlem alınması gerektiğini ifade etmiştir.

Bolşevikler, Türk dil birliğine karşı takip ettikleri siyaseti hiç bir zaman değiştirmediler. Türk dil birliğini, başka bir deyişle Türkçülüğün bu en sağlam temelini ve emelini kökünden baltalamaya devam ettiler. Komünist Partisine mensup Türklerden ve Rus müsteşriklerden bazıları, gerek mahallî lehçelerin güçlenmesi ve gerekse her lehçeye ayrı ayrı alfabeler yapılması meselesinde her boyun kendi kararıyla hareket ettiğini iddia ederler. Ancak bu iddianın doğru olmadığı, 1926 yılında Bakû'da toplanan *I. Türkoloji Kurultayı*'nda alınan kararlarla apaçık ortadadır. Bu kurultaya her boydan ilmî alanda yeterli ve resmî olarak yetkili kişiler katılmış ve önce ortak bir alfabe, daha sonra da ortak bir edebî dil oluşturulması kararlaştırılmıştır. Çok geçmeden toplantıya katılan boylar, birbirinden fazla farklı olmayan ve Lâtin esasına dayanan yeni alfabeyle geçmişlerdir.

Kurultayın ardından, ortak bir alfabede karar kılan ve alfabelerini değiştiren Orta Asya Türklüğü, faaliyetlerini bundan sonra da sürdürmeye çalışmışlar; ancak Bolşevik idarenin başına *Stalin*'in geçmesiyle bu çalışmalarını durdurmak zorunda kalmışlardır. Çünkü, Bolşevik idare eli kalem tutan bu aydınları pantürkistlik, turancılık fikirleri göttükleri için hapishanelere attırılmış, sürgünlere göndermiştir. Cezasını çekip de hayatta kalmayı başaranlar, tekrar bu fikirler için çalışabilirler düşüncesiyle, kaza süsü verilen cinayetlere kurban gitmişlerdir. Çeşitli Türk boylarına mensup edebiyat ve fikir adamlarının hayatları incelenirse, hep 1937-1941 yılları arasında öldükleri görülür. *Stalin*, eli kalem tutanları ortadan kaldırarak dil birliğinin kısa vadede gerçekleşmesini imkânsız hâle getirmiştir. Bu aydınların ortadan kaldırılmasının akabinde, çok zaman geçmeden bütün Türk boyları için ayrı ayrı Kiril esasına dayanan alfabeler hazırlatılarak bu alfabelerin kullanılması mecburî tutuldu.

1990'da bağımsızlığına kavuşan Türk cumhuriyetlerinde ortak edebî dil oluşturma çabaları, Türkiye Türklüğü bilim adamları önderliğinde, özellikle de Türk Dil Kurumunun gayretleriyle yeniden başlamakla birlikte, bunun gerçek-

³¹ Cafer Seydahmet Kırimer, *age.*, s. 112.

leşmesi şu güne kadar mümkün olmamıştır. Yapılan toplantılarda, prensipte böyle bir uygulamaya geçilmesinin gerekli olduğu kararı alınmış; fakat uygulamaya geçilememiştir. Çünkü, uygulamaya geçilebilmesi için hükümetlerin adım atması gerekmektedir. Aydınlar tarafından tartışılan bu husus, nedense devletler tarafından gündeme getirilememektedir.

Bazı cumhuriyetlerin Lâtin esaslı alfabeyle geçtikleri görülmekle birlikte, bu alfabeler birbiriyle önemli farklılıklar göstermektedir. Türkmenistan ve Azerbaycan bugün fiilen Lâtin alfabesine geçmişlerdir. Ancak, bu cumhuriyetlerin alfabeleri Türkiye Cumhuriyeti'nin kullandığı alfabeden, özellikle ünlü sesler için kullanılan harfler açısından farklıdır. Yine de Kiril esaslı alfabe kullanmalarındansa böyle bir alfabe kullanmaları, bu iki cumhuriyetle Türkiye Cumhuriyeti'nin yaklaşmasını biraz daha kolaylaştırması açısından faydalı olmuştur.

Gaspıralı'nın dilde birlik davası, onun ölümüne kadar ulaşmaya çalıştığı gayelerden biri oldu. O öldüğü zaman bu gayeye ulaşamamıştı. Ancak onun bu fikri, şüphe yok ki hem Rusya Türkleri arasında, hem de diğer Türk yurtlarında çok büyük ilgi ve kabul gördü. 1905-1925 yılları arasında Rusya İmparatorluğu'nda yayınlanan Türk lehçelerindeki pek çok gazete ve derginin *Tercüman* Türkçesini, yahut ona çok yakın bir dili kullanmaları ve bunun ancak Sovyet döneminde mecburî olarak son bulması, *Gaspıralı*'nın ortak edebî dil konusundaki bir ömür boyu süren gayretlerinin hiç de boşa gitmediğinin delilidir. 1911'den itibaren *Tercüman*'ın başlığının altında yer alan meşhur, "*Dilde, Fikirde, İşde Birlik*" sözü ise, günümüze kadar Türk dünyasındaki en yaygın uran(slogan)lardan biri hâline dönüşmüştür.

Gaspıralı'nın bu yoldaki gayretleri, bütünüyle sonuçsuz da kalmamıştır. Ölümünden sonra, 1920'lerde dahi çeşitli bölgelerdeki Türk yazı dilleri arasındaki farklılıkların günümüzdekilere ve *Gaspıralı*'dan önceki dönemlere göre çok daha az olması bunun en güzel göstergelerinden biridir.³²

Bugün de gayreti içinde olunan dilde birlik fikrini ortaya atan *İsmail Gaspıralı*'yı, doğumunun 150. yılında bir defa daha hatırlamak, şüphesiz ki hâlâ tek bir dille konuşup yazmak heyecanını duyan herkes için ödenmesi gereken bir vefa borcudur. Onun açtığı çığır, birtakım iç ve dış düşmanlar tarafından

³² Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, TTK Yay., Ankara 1996, s. 151.

engellenmeseydi, öyle tahmin ediyoruz ki bugün başarıyla sonuçlanmış olacaktı. Türk milleti için hayırlı olan her işte, nedense dahilî ve haricî bedhâhlar olagelmıştır, bundan sonra da olacaktır. Bize düşen, *İsmail Gaspiralı* azmi ve sebatını göstererek bu oyunun tezgâhçıları, ilmin ve aklın yardımıyla bertaraf etmektir. Ruhu şâd olsun!